

Ю. В. Болтрик

ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ПРО ОДНОАКТНІСТЬ ЗВЕДЕННЯ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ

У статті розглядається питання послідовності спорудження бічних могил в скіфських курганах. Помилкова оцінка стратиграфічних позицій цих могил призводить до спотворення внутрішньої хронології цих пам'яток. Зрозуміти ситуацію з бічними могилами допомагає встановлення факту існування первісного обвалування місця поховання. На прикладі Гайманової Могили спростовується помилкова оцінка бічних могил як впускних.

Ключові слова: кургани скіфської еліти, довгий дромос, первісна обваловка, поховальна доріжка, поховальний комплекс, архітектоніка.

Станом на середину 2010-х рр. в царині скіфської історії начебто зникло останніх 60—70 років. Трапилося це після виходу серії великих за обсягом монографій, ключовим співавтором або ж і автором яких був С.В. Полін. Ним пророблено насправді велетенський обсяг робіт з мобілізації комплексів грецької кераміки зі скіфських могил, немовбито надійних хроноіндикаторів. Але внаслідок цих масштабних зусиль елітні поховальні комплекси, що насправді були вільно «розсипані» в IV і частково III ст. до н. е., тепер утворили щільну групу могил номархів, які б мали піти з життя переважно в середині або третій чверті IV ст. до н. е. На цю дивну обставину та невідповідність її реальній історичній ситуації останніх десятиріч скіфської історії цілком слушно звернув увагу А.Ю. Алексеев [Алексеев, 2013, с. 350—351]. Усвідомлює цю недоладність і С.В. Полін, дивуючись зникненню 150—200 тис. скіфського населення, що мало б мешкати наприкінці IV ст. до н. е. в степу Причорномор'я, присутність яких не віддзеркалена в археологічних джерелах [Бидзиля, Полин, 2012, с. 595]. Безумовно, тут

має рацію А.Ю. Алексеев, що вбачає «хибно побудовану хронологію» [Алексеев, 2013, с. 351]. І, на мій погляд, пошук однієї з складових цих хиб слід шукати в невірній оцінці внутрішньої хронології конкретного кургану. Тобто слід уважно переглянути так звані «впускні» могили в більшості елітних комплексів з точки зору їх часового віддалення від центральної могили, оскільки помилкове визначення їх впливає на загальну дату пам'ятки. Вірне розуміння справжньої ситуації з боковими могилами дозволяє ще й відстежити важливу соціальну складову. Йдеться про синхронне помирання не лише тих залежних осіб, яких знаходять в поховальних камерах центральних могил, а й про значно ширше коло залежних осіб. Ці помираючи разом з головним небіжчиком мали супроводжувати в його подорожі в потойбічний світ. До того ж, наявність при бокових могилах або ж біля них, але за межами первісної обваловки, розібраних транспортних засобів додатково вказує на приготування до подорожі в перевернутий позаземний світ.

В.С. Ольховський свого часу дав схему устрою кургану та етапів його зведення, яка при всій своїй спрощеності відбиває реальну картину [Ольховский, 1999, рис. 1—7]. Але чомусь автори ряду публікацій скіфських курганів ігнорують, цю обставину і консервують ті самі погляди на елітні насипи, що помилково домінували в 1970-і рр. Активним опонентом моїх поглядів на скіфський курган, як на одноактну споруду є С.В. Полін, але його аргументи виглядають переважно таким чином: «За браком місця я не маю можливості зробити аналіз усіх прикладів, але хочу підкреслити хибність самої ідеї, ... Ю.В. Болтрика» [Полин, 2003, с. 16]. Проте в декількох товстих монографіях

можна було знайти місце для відповіді на такі важливі питання: 1) чому в ряді скіфських курганів схеми розміщення бокових могил співпадають; 2) яким чином давні грабіжники так безпомилково потрапляли в підземні камери, починаючи свій хід від поли насипу; 3) чому в більшості випадків дослідники бокові могили «ловлять» на рівні давнього горизонту або в матеріку, але в той же час домальовують лінію впуску, яку, до речі, не бачили (напр.: [Бидзиля, Полин, 2012, рис. 43, 100, 107]); 4) чому в бокових могилах знаходяться залишки возів (борти та колеса), а біля них на рівні давнього горизонту або на поверхні викиду, чи в середині самих могил, складено бронзовий декор цих возів (прикладом залишків возів слугують: Александрополь, Огуз, обидві вхідні ями Північної могили Гайманки, Бокова могила Товстої Могили (вхідна яма та дромос іншої), бокові могили Казенної Могили, Бердянського та Мелітопольського курганів).

Як усі ці та інші збіги можна пояснити? Звичайно, в першу чергу тим, що існувала певна традиція і її втілювачі-розпорядники, ще на рівні планування майбутнього кургану, використовували декілька схем розміщення могил та іншого поховального реманенту¹. Бокові ж могили, не зважаючи на наявність в них поховань жінок в коштовних шатах, правили додатковими коморами для майна головного небіжчика та своєрідними каретними сараями. Оскільки всі ці могили були винесені за зовнішній схил первісної обваловки, то вони і розташовані по колу під полою кургану. В одних випадках ці могили (або ж додаткові вхідні ями з довгими дромосами) були влаштовані під схилом обваловки, тоді викид з них лягав на цей схил. В інших (як у випадку з Гаймановою Могилою) зведення первісної обваловки відбувалося одночасно з влаштуванням бокових могил для широкого кола осіб, супроводжуваних головним небіжчиком. Далі ми спробуємо більш докладно продемонструвати читачу ситуацію з цією пам'яткою. Але перед тим вважаємо за потрібне більш докладно зупинитись на розгляді первісної обваловки в тілі кургану, як такої, що збивала з пантелику більшість дослідників, і той же час змушувала давніх будівничих влаштовувати бокові могили на периферії кургану, під схилами насипів.

ПЕРВІСНА ОБВАЛОВКА

Первісну обваловку навколо місця поховання головного небіжчика почали вирізняти після серії розкопаних великих курганів скіфів. Там на профілях бровок простежуються схили

1. Попередню розмітчану схему з однією додатковою могилою і подальші етапи зведення насипу кургану свого часу запропонував В.С. Ольховський [Ольховський, 1999, с. 123—127].

первісних насипів (переважно зовнішні, рідше внутрішні). Ці схили досить стрімкі від 55 до 65° (схили сучасної поверхні курганів похиліші — 10—30°). Тіло валу складено з блоків дерену або зі шматків родючого ґрунту, ззовні бувають обмазані грязюкою². Обваловки великих курганів зводились одночасно із створенням підземних поховальних споруд. Про це свідчить глина з цих споруд, що вкладалась одночасно з вальками в основу первісного валу³, вона двома (рідше однією) дугами охоплювала вхідну яму центрального поховання. Така практика притаманна курганам IV ст. до н. е., хоча трапляється і в насипах V ст. до н. е. Первісна обваловка, тобто вал висотою від одного до декількох метрів та діаметром від 5 до 35 м, фіксувалась переважно на курганах середніх та великих розмірів. Вал навколо центральної вхідної ями слугував основою для подальшого зведення насипу⁴. За стратиграфічними спостереженнями на курганах Рогачицького поля, Жовтокам'янки, Кам'янської Близилиці, Огузу, Кара-Тюбе та багатьох інших, контури первісної обваловки фіксуються дуже чітко⁵. Доречно зауважити, що один з найбільш очевидних взірців первісної обваловки зафіксовано в кургані Кара-Тюбе [Болтрик, 1993, с. 184, рис. 2] (рис. 1). В середині простору навколо могили, обмеженого обваловкою, закінчувались поховальні доріжки. Внутрішній простір в середині первісної обваловки після закладання вхідної шахти заповнювався блоками дерену (інколи їх чергували з шарами камки, як в Мелітопольському кургані)⁶. А простір в середині об-

2. Обмазку простежено на розрізах Вишневої Могили та Огузу. На Огузі досліджено ділянку схилу первісної обваловки та шар її грязьової обмазки потужністю 3—5 см, на площі біля 30 м².

3. Лінзи викидів, «підперті» валом з вальків, фіксуються на бровках багатьох курганів з висотою насипів понад 2—3 м.

4. Мабуть зовсім не випадково Етимологічний словник при тлумаченні слова *курган*, подає одне з його значень в половецькій (кипчацькій) мові, як «насипний вал» [Етимологічний ..., 1985, с. 152].

5. Зауважимо, що контури зовнішньої частини обваловки інколи сприймаються дослідниками, як первісний насип. Контури внутрішніх схилів обваловки досить часто фіксуються непевно. Хоча в перетинах згаданих курганів добре видно трикутні контури розрізаних впоперек валів. На профілях бровок потужних насипів (коли центральна частина не зіпсована грабіжницькими вирвами) відображено процес закладання вальками внутрішнього простору, обмеженого обваловкою.

6. Вірогідно, подібний принцип заповнення простору в середині обваловки зафіксував М.І. Веселовський на Шулівці. Він вказує мінімум три шари камки в насипу центральної частини кургану, що залягали від рівня давнього горизонту з інтервалом 1,6 та 1,4 м (за потужності шару до 0,2—0,15 м). Присутність поруч викиду та грабіжницьких ходів доводить, що йдеться як раз про центр кургану [Архів ІІМК РАН, 1889, д. №17, л. 34].

Рис. 1. Вигляд схилів первісної обваловки в перетині у кургану Кара-Тюбе

валовки Гайманової та Казенної Могил було закладено шаром очерету. На останній він фіксувався в плані у вигляді овалу діаметром до 20 м. Очерет лежав на викиді, вкривав вхідну яму та простір навколо неї. Використання камки для декорування простру в середині обваловки простежено нами на Чмиревій Могилі та Огузі [Болтрик, Фіалко, 2012, с. 54; Фіалко, 1994, с. 128].

Зведення первісної обваловки сягає глибин індоєвропейських поховальних звичаїв, що мали на меті ізоляцію місця поховання від навколишнього простору⁷. Себто це — створення чи оформлення своєрідного входу в потойбічний або нижній світ, відокремлення «потойбічного, нижнього світу мертвих» від «середнього світу живих». «Я воздвигаю это кольцо для защиты от живущих, чтобы никто другой из них не смог достигнуть этого предела» [Ригведа, X, 18, 4]. Питання семантики подібних підкурганних споруд ретельно розглянуті Б.А. Литвинським [Литвинский, 1972, с. 136—139].

Вірогідно, сакральним функціям ізоляції простору навколо померлого слугувала спеціальна конструкція, ключовим елементом якої був велетенський килим з П'ятого Пазирицького кургану. Килим та полотнища з повсті кріпились на спеціальну дерев'яну чотирикутну в плані споруду. За її базу правила рама з колод, з гніздами для довгих жердин, що слугували каркасом для вертикального кріплення повстя-

них килимів. Ймовірно, кути верхівки споруди, загальною площею стін біля 120 м², прикрашали повстяні фігурки чотирьох лебедів [Грязнов, 1992, с. 168]. Таким чином, для скіфського часу в степах Євразії Пазирицька конструкція фіксує ідею організації чотирикутного простору навколо елітної могили. Тут слід згадати великі квадратні в плані могили по обидва боки від Кам'янсько-Нікопольських переправ, маємо на увазі кургани біля Великої Знам'янки та групи Завадських Могил. Долучається до цього ряду квадратний котлован (площею понад 200 м²) та підквадратний склеп в Огузі. На невідомий вибір саме цієї геометричної форми вказують первісні обваловки Огузу та Кам'янської Близниці, чотирикутність яких фіксують стратиграфічні перетини їх насипів⁸. Це виглядає таким чином: на перетині в тілі насипу чітко вирізняється трикутник обваловки (валу), від вершини якого, вздовж центральної частини кургану, тягнеться лінія гребню валу, яка є паралельною лінії похованого горизонту [Андросов, Мухопад, 1987, рис. 1, профіль А—А¹]. Тобто трикутник в перетині фіксує місце утворення прямого кута обваловки в плані, іншими словами, місце примикання однієї зі сторін чотирикутника до другої. Подібну картину може утворити лише чотирикутна в плані обваловка, оскільки конструкція круглої чи іншої в плані форми такої стратиграфічної ситуації в перетинах не дасть. В кургані біля м. Городища співробітники Черкаського музею в 1988 році зафіксували глиняний викид зі скіфської катакомби, який в плані утворював квадрат [Смоляр та ін., 1989, рис. 38]. Тут глину в межах квадрату втримували або обмежували внутрішні схили обваловки. Схоже, що часто

7. Залишки первісної огорожі з дерену та дерев'яних кілків фіксують для курганів тагарської культури в лісостепу Південного Сибіру [Мартинов, 1979, с. 34—35, рис. 19]. Систему огорожі з частоголу навколо кожного поховання та огорожу з колод навколо всього поховального майданчика простежено для абашівських курганів Чувашії [Мерперт, 1960, с. 123, рис. 19]. Дугоподібні викладки з буличника навколо могил притаманні для курганів доби бронзи на Північному Кавказі [Чеченов, 1977]. Для степового Подніпров'я відзначається наступність в засобах спорудження білозерських та скіфських курганів, включаючи і обваловку [Отрошенко, 1981, с. 21].

8. Звичайно, логічніше було б очікувати простежити чотирикутність обваловки в плані, але ідея горизонтальних зачисток не встигла вкоренитися в польовій практиці археологів-курганщиків, оскільки скінчився сам курганний бум. Та й спроби горизонтальних зачисток робились лише на курганах доби бронзи [Пустовалов, 1998, с. 168—175].

внутрішній контур обваловки був наближений до квадрату, тоді як зовнішній утворював коло. Тобто геометрія обваловки нагадувала в плані схему мандали — зовнішнє коло з вписаним в нього квадратом⁹.

Таким чином, не зважаючи на використання різноманітних матеріалів, в різні часи, в різних регіонах принцип оточення місця могили залишається тим самим. За цим криється намагання давніх будівничих обмежити як реальний простір, так і позначити межі ірреального, тобто сакрального місця. Могила чи підземна поховальна споруда та обваловка навколо — це певним чином організоване середовище, яке після покладення в нього небіжчика підлягало наступній ізоляції. З іншого боку, могила разом із обваловкою це простір, де відбувався комплекс ритуальних дій [Пяткин, 1984, с. 60].

З поховальної практики монголів відомо про спорудження дерев'яних саркофагів та двох зрубів один в одному, які зводились до половини та добудовувались вже після покладання в них померлого, зауважимо, соціально важливого померлого [Жуковская, 1990, с. 104—106]. Тобто, той самий принцип вкладання один в одного просторів, або підпросторів, що концентруються навколо однієї точки, якій було відзначено для влаштування боспорських склепів [Савостина, 1990, с. 240—241]. І подібний підхід, але із своєрідними особливостями, був притаманний поховальному будівництву скіфів. В фольклорі цю ідею відзеркалено у вигляді кощєєвої смерті (голка в яйці, яйце в качці, качка в зайці і т. д.), що до певної міри відповідає схемі: «саркофаг — могила — обваловка — насип — крепіда — рів — вал навколо кургану, як остання оболонка». Себто первісна обваловка являла собою перше коло, яке оточували інші концентричні круги — насипи, рови, крепіди.

Бокові ж могили влаштовували під зовнішнім схилом обваловки, часто викид з них вкладали на цей схил або ж його частину відкидали на протилежний бік на давню поверхню. Тут прикметною є одна обставина — викид на верхівку насипу ніколи не потрапляє, натомість лежить в нижній частині схилу, а вище не здійснюється (виключення складає лише насип Солохи, перекритий своєрідним куполом з шару глини). Це можна пояснити лише одним — самого насипу в закінченому вигляді ще не було (існувала лише обваловка!), то й не було куди складати материкову глину.

9. Хоч термін «мандала» пов'язаний з буддійською міфологією, сама ідея комбінації кола та квадрату або ромбу в декоративному мистецтві є більш давньою. У всякому разі ці символи відомі мистецтві киммерійців [Тереножкин, 1976, с. 174—175].

ПОХОВАЛЬНІ ДОРІЖКИ

Ще одним важливим елементом устрою насипу, якій слід враховувати при розміщенні могил на підкурганному просторі, є поховальна доріжка. Йдеться про проходи, що залишались будівничими курганів в тілі первісної обваловки в субширотних напрямках для підходу до вхідної ями. Поховальну доріжку позначають в одних випадках черепа коней, що лежать на ній (Вишнева Могила, Гайманове поле к. 21), в інших — відокремлені могили коней, які немов би перекривають вихід з первісної обваловки з зовнішнього боку (Гюнівка к. 7, Огуз), а іноді навпаки з внутрішнього боку (Чортмлик, Козел, Солоха I). Крім того, щоб ями кінських могил не заважали користуватись доріжкою під час церемонії поховання, їх перекривали дерев'яними колодами (В.Знам'янка к. 13, Огуз, Козел, Чмирева Могила та ін.) чи кам'яними плитами (Мелітополь).

В Огузі, звичайно, крім великої могили коней та материкової підсипки, доріжка фіксувалась ще й стратиграфічно, завдяки шару морської трави — камки (лат.: *zostera*) та похованню коня безпосередньо на доріжці. Жолобоподібний прохід з заходу до центру кургану, який було влаштовано в первісній обваловці, фіксувався в Огузі, в Бердянському кургані. В останньому доріжку було декоровано декількома шарами лозини, перекритими верствою камки. Подібна картина зафіксована на Гаймановій Могилі: вимостка з очерету утворювала широку та довгу смугу, що йшла від вхідної ями в північно-західному напрямку [Бидзиля, Полин, 2012, с. 123, 125; рис. 163—169]. І.Є. Забелін на Краснокутському кургані бачив прохід «сажени в полторы, обозначившийся весьма тонким слоем глины в 4 сажнях длиною» [ОПИ ГИМ, ф. 440, ед. хр. 256]. Тут доріжку було помічено в товстому шарі глини викиду. Починаючись біля центральної вхідної ями, поховальна доріжка простежується до краю кургану (на захід або схід від центру, або в обох напрямках, як наприклад в Огузі). Цікаво, що напрямки поховальних доріжок, як правило, співпадають з розривами кільцевих ровів. І разом з ними фіксують головну вісь споруди, орієнтація якої залежала від положення сонця над горизонтом на час зведення комплексу кургану [Генинг В.Ф., Генинг В.В., 1985, с. 136—152].

В попередніх статтях ми надавали ключові висновки стосовно погляду на скіфський курган як єдиний ансамбль, що ґрунтується на підставі аналізу збігів в розташуванні споруд на підкурганній поверхні та стратиграфічних перетинів скіфських курганів [Болтрик, 2000; 2009]. Вони зводяться до такого.

1. У переважній більшості випадків елітні кургани скіфів — це одноактні, складні, багатоконпонентні споруди, всі елементи яких влаштовувались синхронно та були частинами

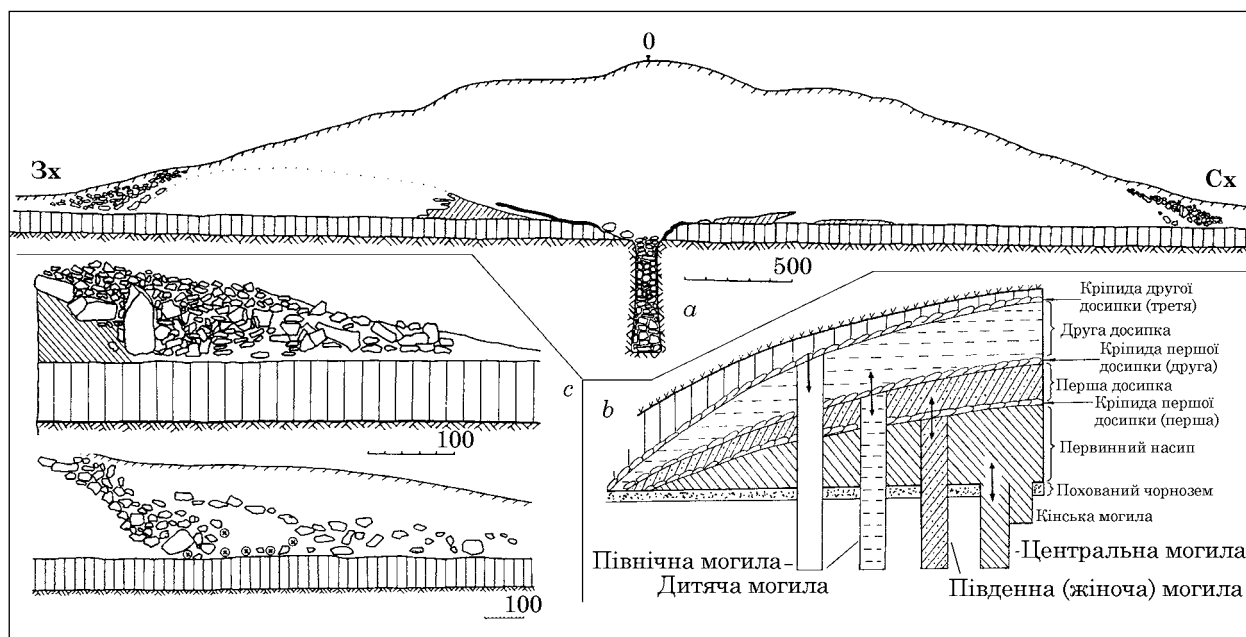

Рис. 2. Порівняння умоглядної схеми стратиграфії Гайманової Могили (b) з північним перетином Центральної бровки цього кургану (a) та розрізи кріпиди № 5, 9 [Бидзиля, Полин, 2012, рис. 55, 47] (c)

одного ансамблю. Головна ідея цих споруд підкорена забезпеченню переходу померлого в потойбічний світ з відповідним почтом залежних осіб, що супроводжують свого господаря. Часто вони були вдягнені в коштовні шати, мали своїх супроводжуючих осіб, що також заважало вірному тлумаченню цих могил. Саме цих осіб ховали в окремі бокові могили, які помилково тлумачать як впускні, тобто асинхронні.

2. З плином часу окремі елементи кургану змінювали, відокремлювали від основної споруди чи ж зливали з нею. Таким чином з'являються додаткові входи до центральної поховальної камери.

3. Збіг схем розташування бокових могил на підкурганній поверхні в низці курганів та наявність серед цих могил залежних поховань жінок в багатому вбранні, дещо коригує сталу тезу про самостійне та відносно високе становище жінки в кочовому суспільстві [Грач, 1980, с. 52].

4. Із зростанням соціального рангу небіжчика збільшується коло осіб, що супроводжували його в потойбічний світ. До певної міри підтверджується інформація Геродота [IV, 71, 4] про шість задушених підлеглих царя — від наложниці до вісника, яких ховали разом з царем. Факт знаходження супроводжуючих осіб не в одній могилі з володарем можна пояснити змінами в обряді, які відбулися з часів Геродота. У всякому разі, в одному з архаїчних степових курганів (Велика Знам'янка № 13), залежні особи знаходились ще разом з господарем в одній великій могилі. Але за декілька поколінь після цього супроводжуючих осіб почали ховати в окремих могилах різних форм, як всередині обваловки, так і за її межами.

Проте, певне коло залежних осіб залишалось в основній могилі.

Тут слід повернутись до ситуації в Гаймановій Могилі і дещо прояснити її, оскільки для ретельного розгляду цієї пам'ятки є очевидні докази, зафіксовані графічно та фотографічно. З іншого боку, дві обставини в нещодавній публікації цієї пам'ятки буцімто спростовують наші вище наведені висновки. Йдеться про схему стратиграфії Гайманової Могили, складену В.І. Бідзілею вже в Києві за рік після завершення польових робіт [Бидзиля, Полин, 2012, рис. 41] та нібито факти фіксації впуску трьох могил в цьому поховальному комплексі (рис. 2). До певної міри дискусії щодо наявності тут тришарової кріпиди, які велися ще під час розкопок кургану, змушували Василя Івановича шукати відповідь на начебто наявну поетапну картину зведення кургану. При нагоді зауважимо, що в різних місцях кургану, з певною натяжкою можна побачити двошаровість кріпиди, але це швидше конструктивні особливості, а не свідчення якихось розведених в часі добудов тіла насипу (див. розрізи № 4; 5; 6; 10; 12, 13 та ін.) [Бидзиля, Полин, 2012, рис. 45; 46; 49; 55; 56; 58], оскільки ці скупчення каменю ледь відділені одне від одного, а той прошарок ґрунту, що є між ними, міг утворився і внаслідок дощового змиву, і схоже це підтверджують ті розрізи кріпиди, де каміння лежить просто суцільним шаром (розріз № 10) [Бидзиля, Полин, 2012, рис. 56]. Тобто язички дощового змиву не вкривали схили насипу суцільним шаром. Добудови кріпиди, аби вони були різночасовими мали б своє продовження в насипу. І були б позначені світлими смугами шарів відмерлої степової рослинності, що безумовно мала б утворитися. А

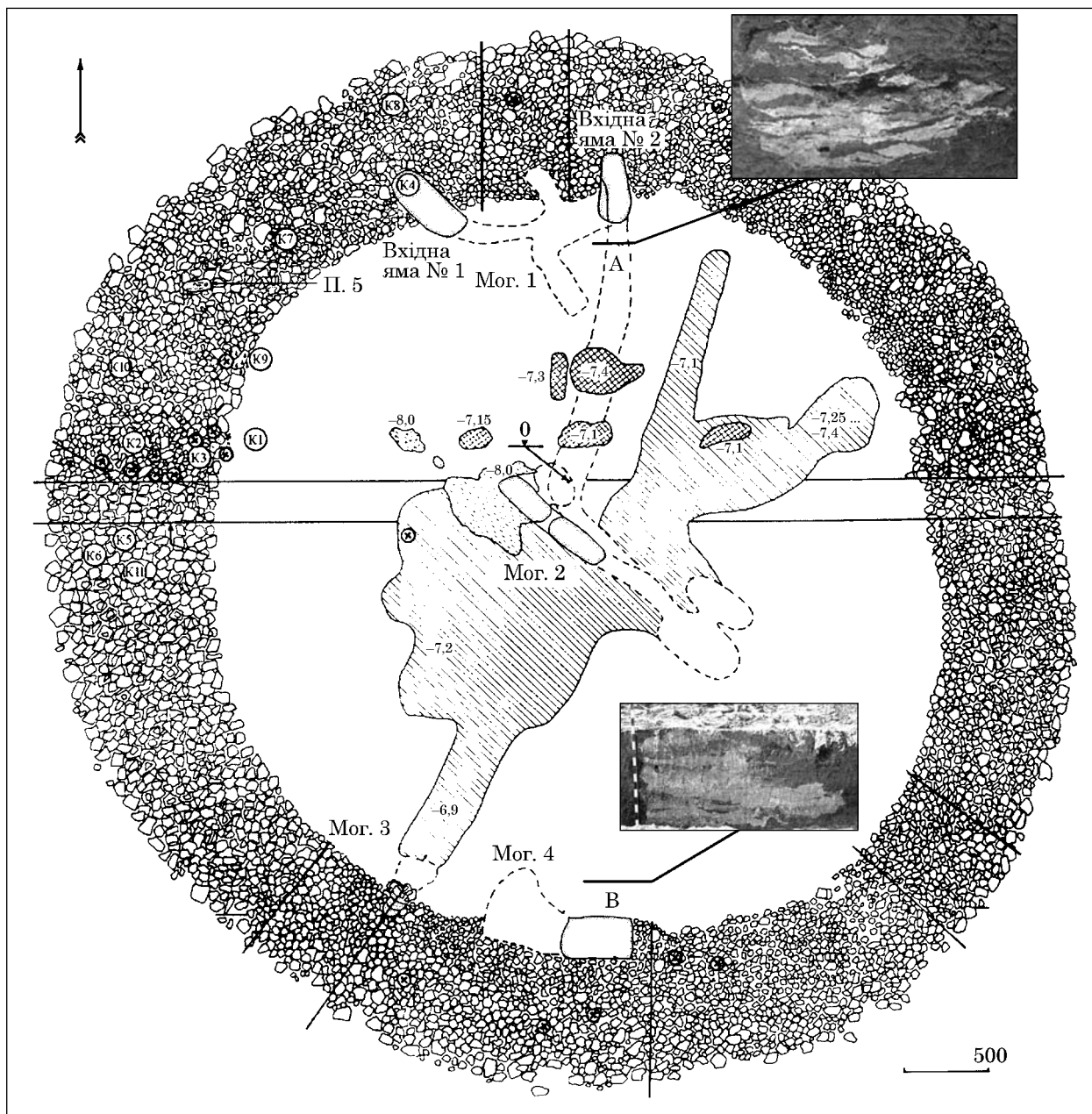

Рис. 3. Загальний план Гайманової Могили з позначенням місць материкових лінз біля вхідної ями № 2 Центральної та Північної могил (А) та біля вхідної ями Південної могили (В)

цього ми не бачимо ні на фото, ні на кресленні. Слід сказати, що ті часи (а це була перша спроба розкопок такого великого насипу в історії сучасній археології України) ніхто і гадки не мав про конструктивні досипки, не кажучи вже про курган як єдиний, задалегідь спланований ансамбль. Проте стратиграфічні відмінності, коли вони мали місце фіксували. Тоді загальноприйнятим був погляд на курган, що склався за стереотипною для насипів доби бронзи схемою, де всі інші поховання крім основного є впускними. Але ж пов'язувати потужну досипку по всій окружності насипу Гайманової Могили з похованням майже немовляти, могилу якого влаштовано під полою кургану в шарі похованого чорнозему недоречно. Під час розко-

пок вдалося простежити впуск вхідної ями з висоти 1,35 м над рівнем похованого чорнозему. Але узгодженість цієї могили з краєм крепиди і кінцем південної смуги викиду (шириною 2 м), та прямого кута, який ця смуга утворює з віссю поховальної доріжки, теж увінчаної похованням дитини (підлітка?), змушує припустити, з огляду на явну не випадковість цих збігів, що для влаштування могили будівничим кургану прийшлося прорізати край обваловки чи недоробленого насипу. Припущення, що дитяче поховання було впущене до вже завершеного насипу маловірогідне, оскільки тоді не вдалося б так безпомилково потрапити в створ довгої смуги викиду (рис. 3). Не виключаємо, що під будівництво Гайманової Могили існувало де-

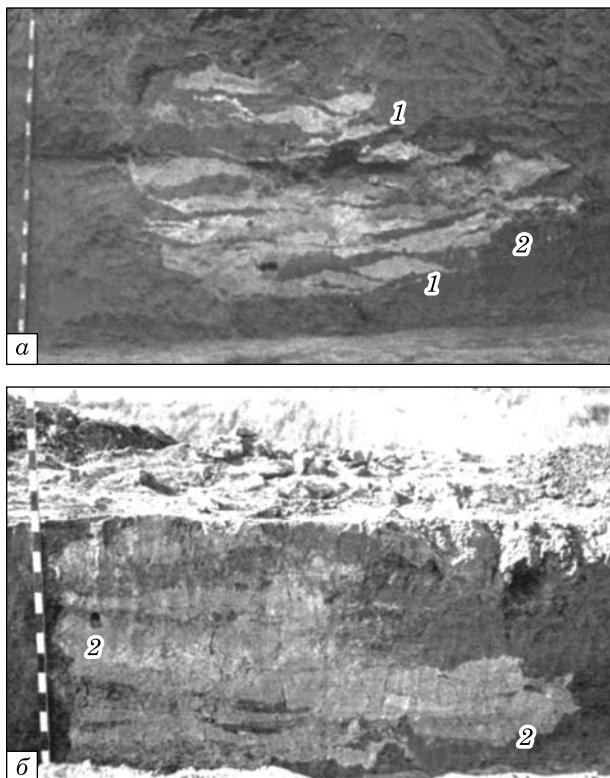

Рис. 4. Порівняння материкових лінз біля вхідної ями № 2 Центральної та Північної могил (а) та біля вхідної ями Південної могили (б): 1 — позначення вірогідних місць висипання лантухів; 2 — місця «вторгнення» блоків дерену в масив глиняних нашарувань

кілька проходів-доріжок в тілі обваловки. Крім головної поховальної доріжки, декорованої очеретом, що вела в західному напрямку, існували два або три технологічні проходи, якими від центральної могили транспортувався материковий викид. На нашу думку, довгі смуги викидів утворилися внаслідок того, що лінзи викиду мали не велику потужність (висотою до 1—1,2 м). Тобто шкіряний лантух з глиною був занадто важкий аби підіймати його вгору на кучу викиду, тому, аби висипати ґрунт, його переміщували далі, але горизонтально. Цілком ймовірно, що подібні, але коротші проходи існували біля вхідної ями Південної могили та вхідної ями № 2 Північної могили (крім того, це й була вхідна яма до довгого дромосу Центральної могили). До цього нас схиляє розгляд прошарків материкової глини біля цих могил, в яких помилково вбачали заповнення вхідних ям, що перетинають насип, тобто наявні свідчення впуску (рис. 4). По-перше, дивує однакова форма цих строкатих прошарків — вони округлої форми і зовсім не мають паралельних стінок, що мали б позначати яму. По-друге, ці нашарування не мають продовження в нижній частині, а горизонтальна зачистка не фіксує контурів ями. Тобто, ці нашарування глини не співпадають з вхідними ямами і існували поруч з ними, до того ж відстояли від ям в бік цен-

тру кургану. По-третє, дивує збіг максимальної ширини перетинів цих плям — 2,7 м. В той же час ці розміри ніяк не узгоджуються з розмірами вхідних ям. Приміром, вхідна яма № 2 Північної могили в своїй південній частині має ширину 2,2 м, а під північним краєм взагалі 1,5 м, а вхідна яма Південної могили розвернута до перетину нашарування своєю довгою стороною, що має 3,6 м. І четверта обставина — нашарування з північного перетину лежать в коритоподібному заглибленні з нерівною поверхнею, лінзи глини місцями відокремлюються шарами чорнозему, або валькової крихти. В цих невеликих лінзах вгадується висипана з лантуха глина. А нашарування з південного перетину демонструє на східній вертикальній стінці «вторгнення» блоків чорнозему трикутної форми в масив перемішаної глини. Ці спостереження переконують, що тут ми маємо справу не з заповненням вхідних ям, зафіксованих в вертикальному перетині, а з залишками в тілі обваловки проходами чи своєрідними карманами, в які складалася глина, яку витягли з бокових вхідних ям при продовженні процесу зведення насипу. В тому, що наше припущення відповідає дійсності, переконує наявність в обох перетинах глиняної площадки, що значно нижче основного масиву глини. Цю обставину можна пояснити тим, що по цим площадкам переміщувалися будівничі, що висипали глину з лантухів на один бік. А час від часу цю глину будівничі насипу перекривали шарами чорнозему. Тобто відсутність на перетинах глиняних нашарувань слідів стінок ям вказує, що це не свідчення впуску, а наслідки одночасних дій при будівництві могил та насипу кургану.

Наявність в кургані південного та північного язиків викидів, та близьке розташування біля них вхідних ям Північної (№ 2) та Південної могил теж побічно вказує на не випадковість цієї обставини. Сюди ж слід долучити напрочуд схожі за формою та розмірами фасировки входів до дромосів Центральної та Південної могил. На цьому тлі цікавими є записи в польових щоденниках В.І. Відзілі, Б.М. Мозолевського та О.І. Тереножкіна, Е.В. Яковенко — безпосередніх дослідників Гайманової Могили. Йдеться, насамперед, про їхні нотатки стосовно довгого дромосу Центральної могили, що вів до неї від вхідної ями № 2 Північної могили. Під час сезонів 1969 та 1970 років думки про наявність цього дромосу не полишали їх. До того ж, вхідна яма № 2 Північної могили своєю довгою віссю просто орієнтована на Центральну могилу.

В міркуваннях всіх цих дослідників відбувалось коливання між визнанням підземного ходу з півночі до центру кургану чи то дромосом, чи то грабіжницьким ходом. Але ключовий злам відбувся 11 вересня 1969 р. Тоді Олексій Іванович записав, що в ході робіт з'ясувалося: вхід-

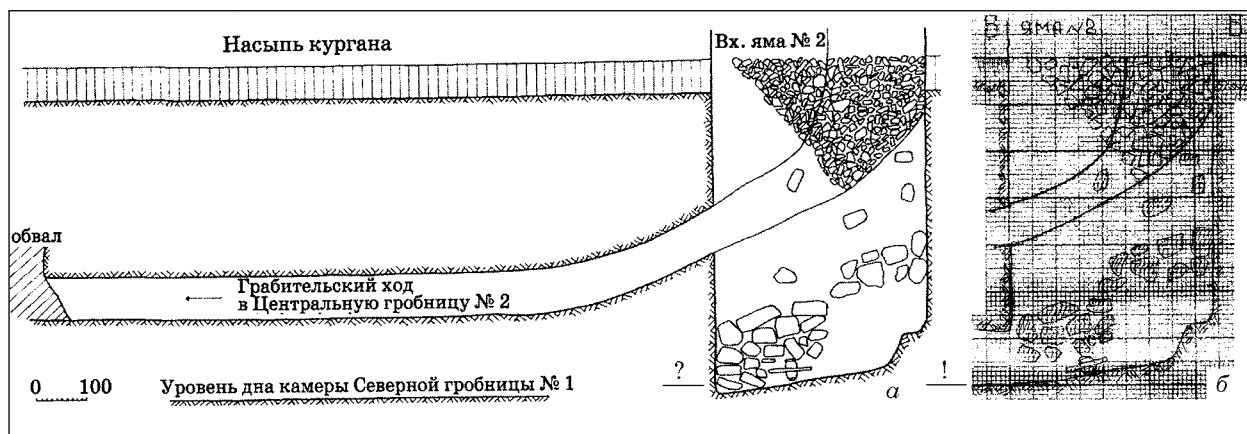

Рис. 5. Приклад ігнорування авторами монографії «Гайманова Могила» наявності факту існування довгого дромосудо Центральної Могили, що йшов від нижньої частини вхідної ями № 2: а — «редагована» версія розміщена в монографії; б — фрагмент польового креслення В.І. Бідзілі [1969—70/37, № 19]

на яма № 2 з'єднана зі східним краєм камери Північної могили. Тоді ця обставина, оскільки аналогів подібній ситуації не знали, змусила відмовитись від погляду на другий хід, що відходив від цієї ями, як на дромос і визнати його грабіжницьким ходом. Цей помилковий погляд графічно сфальшував нині діючий автор монографії. На вертикальному перетині вхідної ями та грабіжницького ходу (рис. 5, а) [Бидзіля, Полин 2012, рис. 107], він підправив розірвану лінію перетину (початок дромосу), зробивши її суцільною, проте на польовому варіанті цього креслення зображено хід який відходить від нижнього краю вхідної ями (рис. 5, б). Тобто автор монографії практично «відредагував» джерело на користь своїх поглядів. Зважаючи на значну ширину ходу (до 2 м) і те, що цей хід (читай дромос) практично зливається з рівнем підлоги камери Центральної могили, це опосередковано свідчить про заздалегідь сплановану суцільну споруду (загальною довжиною понад 37—40 м), що в більшій своїй частині мала практично єдиний рівень (коливання сягають лише 0,15 м) як для Північної, так і для Центральної могили.

Багато в чому схожа на Гайманову Товста Могила, яка теж давно потребує перегляду черговості могили. По-перше, так званий грабіжницький хід Товстої Могили, той що веде до Центральної могили, зараз слід трактувати як другий вхід синхронний першому, що вів до поховальної споруди. Важливим в цьому контексті є збіг ширини знаряддя, яким в глині вирубували і довгий дромос, і вхідну яму центральної могили — 6 см. Тобто практично це був підземний хід, схожий за своєю загальною схемою на довгий дромос Гайманової Могили. Відрізнявся він лише тим, що похило спускався до Центральної Могили, на відміну від горизонтального довгого дромосу Гайманової Могили.

Заслугове на увагу і та обставина, що в Товстій Могилі вхідна яма дромосу («грабходу»

разом із другою вхідною ямою Бокової жіночої могили знаходяться на рівному віддаленні від центру, власне тому, що вони були окреслені одним радіусом, ще на стадії планування споруди. Схоже, що коли давні будівничі робили розмітку, вони як відправну точку використали південно-західний кут Центральної вхідної ями.

Потребує пояснення факт використання довгих дромосів давніми грабіжниками, а відповідно і плутанини в оцінці цих підземних ходів як грабіжницьких. Річ у тім, що вхідні шахти довгих дромосів, завжди влаштовані під полою кургану, навесні демаскувались талими водами. Прикладом цього може слугувати друга вхідна яма до Бокової гробниці Товстої Могили. Оскільки вона знаходилась на відстані 3 м від рову, то над нею шар насипу був незначним, а її первісне заповнення з перемішаної глини через значне зволоження стало рухливим і просунулося до дромосу, а його місце згодом було заповнене чорноземним намулом [Мозолевський, 1979, с. 99]. Таким чином, невеликий шар насипу на периферії кургану не міг захистити вхідних шахт, влаштованих поза обваловкою і тому вода продавлювала чи промивала їх заповнення всередину поховальних камер. Провалля, що утворювались, згодом використовували грабіжники, а оскільки дромоси та камери не були заповнені, то й проблеми орієнтації під землею в них не виникало.

На завершення зазначимо, що переважно на прикладі Гайманової могили спростовується помилкова оцінка бокових могили як впускних. Це коректування здійснюється завдяки аналізу загальної схеми простору під курганом і слідів «прорізання» насипу шахтами бічних могили. При уважному розгляді ці сліди виявляються прошарками глини, які вкладалися в тіло обвалування одночасно з її спорудженням. Таким чином, бокові могили виявляються одночасними додатковими елементами в єдиному складному поховальному комплексі.

З іншого боку, визнання скифського кургану як єдиного, заздалегідь спланованого ансамблю значно розширює коло осіб, які мали бути принесені в жертву головному небіжчику. Так, приміром, в Гаймановій Могилі загальна кількість залежних осіб сягає мінімум 15 (13 дорослих та 2 дітей), а в Товстій Могилі — 6 осіб. Кількість похованих в останній, зважаючи на сильно зруйновану грабіжниками Центральну могилу, могла бути і більшою. Значна кількість залежних осіб Гайманової Могили, що більш ніж вдвічі перевищує згаданих Геродотом (наложниця, чашник, куховар, конюх, особистий слуга та вісник)¹⁰ [Herod., IV, 71], не виглядає такою вже невірогідною. Особливо з огляду на ситуацію в невеличкому скифському кургані (№ 20) біля с. Дивізія в Бессарабії, де навколо центрального поховання було зафіксовано ще п'ять захоронень, здійснених одночасно [Андрух, Оанча, 1992, с. 84].

До того ж, саме устрій основної могили відповідав поховальним нормам певних хронологічних горизонтів, а форми могильних споруд супутніх поховань були менш залежними від «вимог часу», тому виглядають більш традиційними. В курганах IV ст. до н. е. допоміжні могили підкорялись загальній схемі устрою кургану. Влаштовані за межею первісної обваловки, вони були орієнтовані на центр, іноді за допомогою довгого дромосу, їх підземний простір з'єднувався з центральною поховальною спорудою. За інших умов допоміжні могили розташовували вздовж зовнішньої дуги первісної обваловки. До того ж, у більшості бокових допоміжних могил довга вісь споруди узгоджувалась з вигином цієї дуги, немов намагаючись її наслідувати.

Складність та розгалуженість поховальних споруд представників скифської еліти, що супроводжувались значним колом залежних осіб, які йшли з життя разом із своїм господарем, опосередковано демонстрували значення ролі лідера в соціумі. В руках таких осіб зосереджувалася адміністративна, військова та, вірогідно, релігійна влада, що є притаманним стародавнім та традиційним суспільствам. Згадуваний вже опис Геродота щодо поховальної церемонії скифів докладно демонструє рівень скорботи номадів, що травмували себе та всіляко висловлювали свій сум і горе [Herod., IV, 71], засвідчуючи в такий спосіб втрату загального батька. Після похорону такої особи курган набував сакрального значення та перетворювався на своєрідний об'єкт поклоніння. Численні сліди тризн на курганах свідчать, що вони стають місцем проведення сезонних ритуальних дій. І важко повірити, що об'єкт, який набув такої суспільної ваги, могли використовувати для подальших поховань. Тому, поки на пасовищах навколо кургану паслися табуни, зберігалось його значення як сакрального об'єкту скифів.

10. Переклад А.О. Білецького

Алексеев А.Ю. «Центростремительная» и «центробежная» хронология скифских древностей Северного Причерноморья // Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке: Материалы международного науч. конф. — СПб., 2013. — С. 349—352.

Андрух С.І., Оанча О.С. Скифський могильник IV—III ст. до н. е. поблизу с. Дивізія // Археологія південного заходу України. — К., 1992. — С. 82—92.

Андросов А.В., Мухомад С.Е. Скифський аристократический курган «Каменская Близница» // Памятники бронзового и раннего железного веков Приднепровья. — Днепропетровск, 1987. — С. 54—74.

Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012. — С. 752 с.

Болтрик Ю.В. Скифский курган как единый ансамбль // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 129—137.

Болтрик Ю.В. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана // Эпоха раннего железа: Сб. науч. тр. к 60-летию С.А. Скорого. — К., 2009. — С. 39—47.

Болтрик Ю.В. Курган Кара-Тюбе // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1993. — № IV. — С. 183—197.

Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Останні дослідження кургану Чмирева Могила // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 50—57 (АДПУ. — Вип. 8).

Генинг В.Ф., Генинг В.В. Метод определения древних ориентировок погребенных по сторонам горизонта // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 136—152.

Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. — М., 1980. — 256 с.

Грязнов М.П. Алтай и приалтайская степ // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1992. — С. 161—178.

Етимологічний словник Української мови в 7 т. — К., 1985. — Т. 2. — 572 с.

Жуковская Н.Л. Судьба кочевой культуры. — М., 1990. — 111 с.

Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». — М., 1972. — 272 с.

Мартинов А.И. Лесостепная тагарская культура. — Новосибирск, 1979. — 208 с.

Мерперт Н.Я. Раскопки абашевских курганов в Чувашии в 1957 г. // Уч. зап. ЧНИИ. — 1960. — Вып. XIX. — С. 14—37.

Мозольський Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — 251 с.

Ольховский В.С. К изучению скифской ритуальности: посмертное путешествие // Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. — М., 1999. — С. 114—136.

Отрощенко В.В. Срубная культура степного Поднепровья: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — 22 с.

Полин С.В. Про пограбування скифських курганів в районі Чортотлика // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 10—25.

Пустовалов С.Ж. Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 168—175.

Пяткин Б.Н. Представление о пространстве и времени по погребальным памятникам // Скифо-сибирский мир. — Кемерово, 1984. — С. 58—62.

Савостина Е.А. Сакральное пространство и погребальный обряд боспорских гробниц // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. — М., 1990. — С. 237—248.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976. — 223 с.
Фиалко Е.Е. Погребальный комплекс кургана Огуз // Древности скифов. — К., 1994. — С. 122—144.

Ю. В. Болтрик

ЕЩЕ РАЗ К ВОПРОСУ ОБ ОДНОАКТНОСТИ ВОЗВЕДЕНИЯ СКИФСКИХ КУРГАНОВ

Вопрос о последовательности сооружения отдельных могил в кургане по-прежнему вызывает дискуссии. Неверная оценка стратиграфических нюансов в сооружении курганов скифской элиты привела к искажению внутренней хронологии этих памятников. Эта ситуация, в свою очередь, отразилась на общей картине хронологии ключевых погребальных памятников IV в. до н. э.

Суть проблемы лежит в оценке хронологической дистанции между центральной и боковыми могилами в курганах скифской элиты. Если эти могилы впущены в уже существующую насыпь, то дата их совершения будет позже даты основного погребения кургана. А это, соответственно, расширяет дату всего комплекса. Если же боковые могилы совершены одновременно с сооружением насыпи кургана, тогда погребенные в них сопровождают главного погребенного, составляя его свиту. И тогда дата возникновения комплекса сужается до одного года.

Понять ситуацию с боковыми могилами помогает установление факта существования первоначальной обваловки к моменту процесса похорон. Обваловка представляла собой вал, сложенный из блоков дерна. Он отделял центральную могилу от окружающей степи. По периметру этого вала, скорее всего к моменту главного захоронения, устраивались боковые могилы.

На примере Гаймановой могилы опровергается ошибочная оценка боковых могил как впускных. Эта корректировка совершается благодаря анализу общей схемы пространства под курганом и следов «прорезания» насыпи шахтами боковых могил. При внимательном рассмотрении эти следы оказываются прослойками глины, которые укладывались в тело обваловки одновременно с ее сооружением. Таким образом, боковые могилы оказываются одновременными дополнительными элементами в едином сложном погребальном комплексе.

Ключевые слова: курганы скифской элиты, длинный дромос, первоначальная обваловка, погребальная дорожка, погребальный комплекс, архитектоника.

Yu. V. Boltryk

LOOKING BACK AT THE QUESTION OF THE ONE-ACT CONSTRUCTION OF SCYTHIAN KURHANS

The question of the order of the construction of separate graves in a kurhan still provokes the debates. The incorrect evaluation of the stratigraphic nuances in the construction of kurhans of Scythian elite has led to a distortion of the internal chronology of these monuments. This situation, in turn, affected the overall picture of the chronology of key funerary monuments of the 4th century BC.

The core of the problem consists in the estimation of the chronological interval between the centre and the lateral (side) graves in the kurhans of the Scythian elite. If these graves are dug up into the existing barrow mound, the date of their commission will be later than the date of the main burial mound. And in this case the date of the entire complex would be enlarged. If the lateral graves were made at the same time as the construction of the barrow mound of the kurhan, then the persons buried there accompanied the main buried and represented his retinue. In this instance, the date of the complex is narrowed to one year.

Establishing the existence of the original circular embankment at the moment of the funeral process helps to understand the situation with the lateral graves. The circular embankment was represented as an earthen wall, built with the blocks of greensward. It separated the central tomb from the surrounding steppe. The side graves were placed along the perimeter of this embankment, most likely by the time of the main burial.

Wrong evaluation of lateral graves as secondary ones is refuted by the example of Gaimanova Mogyla. This adjustment is done through the analysis of the general scheme of the space under the kurhan and the traces of «incision» of the barrow mound made by the lateral graves' mines. A careful examination of these tracks shows the layers of clay, which were placed into the body of the embankments at the same time as its construction. Thus, the lateral graves turn out being simultaneous additional elements in a single compound funerary complex.

Keywords: kurhans of Scythian elite, long dromos, the original circular embankment, funerary walkway, funerary complexes, architectonics.

Одержано 03.02.2015